İsmail Bey Gaspıralı İçin

KIRIM

İSMAİL BEY GASPIRALI İÇİN

Başeditör:
Hakan KIRIMLI

Editörler:
Bülent TANATAR
Dündar AKARCA
İbrahim KÖREMEZLİ

Ankara 2004

Birinci Baskı
Ekim 2004

Kırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği
Genel Merkezi Yayınları No.: 9

ISBN 975-96488-8-1

İsteme Adresi:
Kırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği
Meşrutiyet Caddesi, No.: 20/14,
06640 Kızılay/Ankara
Telefon: (312) 419 47 49 - 419 47 50
Faks: (312) 419 47 51
E-posta: genelmerkez@kirimdernegi.org.tr

Baskı: Genç Büro Matbacılık ve Reklamcılık LTD. ŞTİ
E-posta: gencburo@gencburo.com
Telefon: (312) 418 76 64

Kapak Düzeni: Halûk Karahan

GASPRİNSKİY'NİN "DÜNYA MÜSLÜMANLARI KONGRESİ" TEŞEBBÜSÜ (1907) VE NETİCELERİ*

Martin KRAMER**

1907 yılı Ekim ayının sonlarında mükemmel Fransızca konuşan, ama neredeyse hiç Arapça bilmeyen Batılı görünüşlü bir Kırımlı Müslüman, bir Mısır limanında buharlı gemiden inerek Kahire'ye doğru yola koyuldu. İlk işi Kahire'de dinî tahsil gören bir Kazan Tatar gencini kendine yardımcı olarak tutmak oldu, zira ziyaretçinin amacına göre fikirlerini Arapça serdetmek esastı.[1] Bir kaç güne kalmadan İsmail Gasprinskiy ve Kahire'de bir Müslüman Kongresi toplama tasarısı Mısır'da geniş çaplı yorum ve spekülasyonların konusu oldu.

Gasprinskiy (1851-1914) Bahçesaray yakınlarındaki bir köyde, Dağıstan'daki Şeyh Şâmil direnişi sırasında Rusya'nın Kafkasya Genel Vâlisi'nin yanında tercüman olarak çalışan bir babanın çocuğu olarak dünyaya geldi.[2] İsmail Gasprinskiy bir Rus gimnazyumu ile Voronej ve Moskova'da askerî lisede eğitim gördü. Ardından Osmanlı ordusunda yapmak istediği askerî kariyere hazırlık amacıyla Paris ve İstanbul'da üç yıl geçirdi, lâkin Osmanlı ordusuna dâhil olma isteği muhtemelen Rusya'nın müdahalesiyle geri çevrildi. Hayal kırıklığı içinde Bahçesaray'a geri dönen Gasprinskiy kariyerine maarifçi, yazar ve gazeteci olarak devam etti. Gasprinskiy'nin Bahçesaray'da 1883'de çıkarmaya başlayıp ölümünden bir kaç yıl sonraya dek

* İngilizce aslından Türkçe'ye Esra Pakin tarafından çevrilen bu metin, yazarın *Islam Assembled. The Advent of the Muslim Congresses* (New York, 1986) adlı kitabının 36.-54. sayfalar arasındaki bölümünden oluşmaktadır.

** Tel Aviv Üniversitesi (Tel Aviv).

1 Bakınız, Abdullah Battal-Taymas, "Ben Onu Gördüm (İsmail Gaspıralı Hakkında Notlar)", *Türk Kültürü* (Ankara), Cilt: VI, No.: 69 (Temmuz 1968), ss. 649-650.

2 Gasprinskiy için bakınız, Edward James Lazzerini, "İsmail Bey Gasprinskii and Muslim Modernism in Russia, 1878-1914", Basılmamış Doktora Tezi, Washington Üniversitesi (Seattle, 1973); Cafer Seydahmet, *Gaspıralı İsmail Bey* (İstanbul, 1934); Zeki Velidî Togan, "İsmail Bey Gasprali (Gasprinski)", *Encyclopedia of Islam* (2. Edisyon), Cilt: II (1965), ss. 979-81; Gerhard von Mende, *Der nationale Kampf der Russlandtürken* (Berlin, 1936), ss. 44-61.

devamlı surette yayınlanan *Tercüman* adlı Türkçe gazetesi Rusya'nın idaresi altındaki Türkçe konuşan Müslümanlar üzerinde geniş bir tesire sahip oldu.[3]

Tercüman daha önce Tatar reformcu Kayyum Nâsırî'nin işlemiş olduğu bir dizi temayı ayrıntılı olarak ele aldı.[4] Gasprinskiy de Nâsırî'ye benzer şekilde Rus-Müslüman yakınlaşması, iktisadî ve sosyal dönüşümün anahtarı olarak Rusça öğrenimi ve Müslüman kadınının serbestleşmesi lehinde görüşler ileri sürdü. Bu amaçlara ulaşmak için, Müslüman mektep ve medreselerinin, en başta Rus kaynaklı olmak üzere modern pedagojik yaklaşımların (usûl-i cedid) devreye sokulması yoluyla ıslah edilmesini savundu. Radikal reformlarını eleştirenler hakkında Gasprinskiy bir seferinde "Beni halkıma, hattâ İslâm'a ihanet etmekle itham ediyorlar ... Benim bir Moskovalı'dan daha Rus olduğumu söyleyenler var" demişti.[5]

Gerçekten de Gasprinskiy, Rus halkıyla ortak bir geleceği kabullenmiş bilinçli bir Batılılaşma taraftarıydı. Rusya Müslümanlarının tecrid olmasını ve direnişini değil de, hızlı Batılılaşma yoluyla kendisinden daha geniş Rus toplumuyla bütünleşmesini salık veriyordu. Yöntemleri, tartışmasız işbirliği ve uyum sağlamaya yönelikti. Bahçesaray'dan uzaklaşmadı ve almış olduğu askerî eğitimi de hiç kullanmadı. Gasprinskiy, [Mısır'da çıkan yayınlardan] *el-Urvetü'l-Vuskâ* ve *el-Menâr*'ın reformcu itikadlarını paylaşmakla beraber onlardan çok daha ılımlıydı, çünkü Çarlık sansürünün bütün baskısını üzerinde hissediyordu. Gasprinskiy'nin geçmişteki ılımlı çizgisinden uzaklaşmaya başladığı 1905 yılına kadar bu durum böyle devam etti. 1905 Rus İnkılâbı'nın çöküşünü takip eden baskıcı dönem, Müslüman liberalleri radikalleştirdi; bunların bir çoğu ülkeyi terk ederek Türkiye ve Avrupa'ya gitti. Böyle bir aşırı adımı atmaya hazır olmayan Gasprinskiy bunu daha bağımsız bir üslûp ile dengelemeye çalıştı. "Benim ilk, en uzun, yani *Tercüman* dönemim bitiyor ve eski muallim ve halk eğitimcisinin siyâsîleşmek zorunda olduğu ikinci ve daha kısa, ama muhtemelen daha fırtınalı dönemim başlıyor. Diğer bir gazetenin yokluğunda, *Tercüman* açıkça siyâsî bir organa dönüşmek ve Türk halkımızın iç ve dış düşmanlarına karşı soğukkanlı, hesaplı ve kalıcı bir kampanya başlatmak zorundadır".[6] Geçmişte, *Tercüman* başka diyarlardaki

---

[3] Bu gazetenin ehemmiyeti üzerine bir değerlendirme için bakınız, Alexandre Bennigsen ve Chantal Lemercier-Quelquejay, *La presse et le mouvement national chez les musulmans de Russie avant 1920* Paris, 1964), ss. 35-42.

[4] Ch. Lemercier-Quelquejay, "Un réformateur tatar au XIX siècle: Abdul Qajjum al-Nasyri", *Cahiers du monde russe et soviétique*, Cilt: IV, No.: 1-2 (Ocak-Haziran, 1963), ss. 117-42.

[5] Lazzerini, s. 24.

[6] Ibid., ss. 104-5.

Müslümanlar hakkında malûmât vermenin bir aracıyken şimdi Müslüman dayanışması hususunda çok daha cüretkâr bir dille konuşmaya başlamıştı.

Böylelikle, Gasprinskiy, bir Müslüman Kongresi düzenlenmesi teklifinde bulundu.[7] Bu fikre nasıl vardığını bilemesek de, bir kaç ihtimal üzerinde durulabilir. Gasprinskiy Moskova'da bir askerî okul öğrencisiyken (1865-1867), meşhur Pan-Slavist yayıncı ve gazeteci Mihail Nikiforoviç Katkov'un ailesi tarafından "âdetâ evlât edinilmiş" olup, her hafta Katkov'un evine davet edilmekteydi. Gasprinskiy yaz tatilini de burada geçirmişti. Katkov tam da bu sıralarda, 1867 yılında bir Pan-Slav kongresi tertip eden Moskova Slav Hayırseverler Komitesi'nin önde gelen simalarındandı. Buna bağlı olarak, Gasprinskiy'nin Moskovalı Pan-Slavistlerin teşkilatlanma mülâhazalarından etkilendiğine dair emâreler vardır.[8] Gasprinskiy ayrıca 1905-1906'da gerçekleşen üç Rusya Müslümanları Kongresi'nde de bulunmuştu. Bu kongrelerin her birinde baş iştirakçi olan Gasprinskiy, kongre hazırlıkları için büyük enerji tüketmişti. Dolayısıyla, Gasprinskiy bir teşkilatçı olarak kayda değer bir tecrübeye sahipti. Dünya Müslümanları Kongresi fikrine ilk *el-Menâr*'da rastlamış olması da ihtimal dışı değildir, zira *Tercüman*'da reformcu Arap basınından iktibaslar yapılmaktaydı.

Gasprinskiy'nin Dünya Müslümanları Kongresi çağrısı ilk defa *Tercüman*'da neşredildi. Bu çağrı, *Tercüman*'ın abonesi olan Yahudi kökenli Macar şarkiyatçı Arminius Vambéry'nin Budapeşte'den *London Times*'a yolladığı bir yazı ile Batı'nın dikkatine sunuldu. Reuters Ajansı Vambéry'nin mektubunun bir özetine yer vererek haberi Kahire'ye taşıdı. Vambéry'nin tercümesine göre bu çağrı bir üzüntüyü dile getirmekteydi: "Müslüman âlemindeki işlere dikkatle baktığımızda teessürle görürüz ki, nerede ve hangi idare altında olurlarsa olsunlar Müslümanlar hep komşularının gerisinde kalmaktadırlar. Müslümanlar Cezayir'de Yahudilerden, Girit'de Rumlardan, Bulgaristan'da Bulgarlardan, Rusya'da ise herkesten geride kalıyorlar." Bu "acınacak hal" inceleme gerektirmekteydi:

---

[7] Bu teklifin genel bir değerlendirmesi için bakınız, Martin Hartmann, "Der Islam 1907/1908", Cilt: XI, No.: 2, ss. 212-15; Cilt: XII, No.: 2, ss. 34-37; Gaspıralı'nın Kahire'de neşrettiği *en-Nahzâ* ismindeki Arapça gazete için bakınız, Thomas Kuttner, "Russian Jadidism and the Islamic World: Ismail Gasprinskii in Cairo - 1908"; Lazzerini, "Ismail Bey Gasprinskii", ss. 108-27.

[8] Bakınız, Charles Hostler, *Turkism and the Soviets* (London, 1957), s. 128. Katkov'un seçilmiş Müslümanların eğitimini önemli bir faaliyet olarak kabul ettiği anlaşılmaktadır. Daha sonraları Cemaleddin Afganî'yi de Petersburg'a davet etmiştir. Bakınız, Nikki Keddie, *Sayyid Jamal ad-Din al-Afganî: A Political Bibliography* (Berkeley, 1962), s. 282.

Ancak bu meseleler İslâm'ın kültürel sahada yeniden doğuşu için fevkalâde ehemmiyeti haiz olduğundan, bunların şimdiye kadar olduğu gibi tek başına ve ayrı ayrı ele alınması yerine ortak umumî bir şekilde münakaşası daha tercihe şâyândır. 1905'deki Birinci Bütün-Rusya Müslümanları Kongresi bu fikirlerin ortaya çıkmasına ve inkişafına büyük ölçüde yardımcı olmuştur. Şimdi ise, faaliyetleri İslâmiyet'e faydalı olabilecek umumî bir kongrenin toplanmasına daha da büyük bir ihtiyaç vardır. Ulemâmızın ve ediplerimizin iştirak edeceği bu kongreden dolayı Avrupalılar Pan-İslâmizm çığlıklarıyla ürkmemelidirler. Zirâ dünyanın her tarafından gelecek olan ve pek çok ictimaî ve kültürel meseleyi çözmeyi arzu eden temsilcilerimiz şimdiye kadar kapalı duran bir çok kapı ve yolu açacaklardır. Bizler de böylece İslâmiyet için kaçınılmaz ölçüde zarurî olan reformlara ve yeniliklere karar vereceğiz. Müzakerelerle fikirde birliği temin edip bu düşünceleri bütün İslâm âlemine yaymayı gaye edinerek, şimdiye kadar uyuyan Müslümanların sağlam bir anlaşmasını ve umumî intibahını meydana getiririz. Umumî müşavereler devrinde İslâm hâkim kuvvetti; şimdi ise onun dörtte üçü başkaları tarafından idare edilmektedir. Dünya devamlı surette değişiyor ve terakkî ediyor, biz ise onun kilometrelerce gerisinde kaldık. Eğer bazı sebeplerden ötürü bu kongre İstanbul'da toplanamazsa Kahire'de güvenli olarak bir araya gelebiliriz. Nitekim Kahire İslâm'ın ikinci merkezi olarak addedilmektedir.[9]

Tercüman'daki bu çağrı bir çok hususu karanlıkta bırakmıştır. Gasprinskiy, kongrede politik meselelerin değil, sosyal ve kültürel konuların tartışılacağını ima etse de, çağrısını yaptığı kongrenin amacı hakkında detaylı bir açıklamada bulunmadı. Gasprinskiy sosyo-kültürel unsurlar üzerindeki vurgunun hem Avrupalılar hem de Mısırlılar tarafından duyulan korkuları dağıtacağına inanmış gibiydi ve bu hususu Kahire'de defalarca dile getirdi. Ancak kendi seleflerinden farksız olarak kongreyi "yenilikler" için bir vasıta olarak gördü. Bu bakımdan, İstanbul'dan kaçınmasını gerektiren "bazı sebepleri" açıklama gereği görmedi. Kahire ve Mısır politikaları hakkında bilgi sahibi olmayan Gasprinskiy şartlar başka türlü olsa İslâm'ın ikinci merkezi olarak tanımladığı Kahire yerine İstanbul'u tercih ederdi. Ancak,

[9] Vambéry'nin 12 Ekim 1907 tarihli mektubu, *The Times*, 22 Ekim 1907. Bu tarihe denk gelen *Tercüman* nüshası yararlandığım kolleksiyonda yoktu.

Gasprinskiy, o dönemde bir kongre fikrinin Abdülhamid tarafından hoş karşılanmayacağını bilmekteydi. Öte yandan, Rusya tebâsı olduğundan dolayı, Osmanlı başkentinde rahat hareket edebilmesi de mümkün değildi. 1874'de Gasprinskiy Osmanlı Harbiye Mektebi'nde öğrenim görmek amacıyla İstanbul'a gelmiş, ancak Rusya büyükelçisi Kont Nikolay İgnatiyev Sadrâzam'a gönderdiği temsilciler vasıtasıyla Gasprinskiy'nin plânlarını bozmuştu. Bu reddediliş Gasprinskiy için büyük hayal kırıklığı olmuş ve İgnatiyev'in ayrılmasından çok sonra dahi diğer Rusya büyükelçilerinin kendi faaliyetlerine engel olmak maksadıyla Osmanlı yetkilileri ile temasa geçebilecekleri hususunda evhamlanmıştı. Rusya otokrasisiyle mücadele eden Müslümanlar ile Osmanlı otokrasisine karşı çıkan Osmanlılar arasındaki organik bağ, ayrılıkçı Müslüman propagandasının önünü almaya yönelik resmî Rus-Osmanlı işbirliğine yol açmıştı. Kahire Rus tesirine uzak, ancak Kırım'a yeterince yakındı. Böylelikle Gasprinskiy vapurla 5 ay içerisinde Kırım ve Kahire arasındaki civar bölgelere üç gezi yapacaktı. Dile getirilmeyen, ama her daim mevcut düşünce, İngiliz işgali altındaki Kahire'nin, İstanbul'a nazaran hür ifade için daha uygun bir korunak olduğuydu.[10]

Tercüman'daki bu çağrıyı müteakip Mısır'a giden Gasprinskiy'nin Kahire'de olduğunu öğrenen Mısırlı gazeteciler büyük otellerin telefon numaralarına ulaşarak kaldığı yeri tespit ettiler.[11] Reuters'ın haberi ve Gasprinskiy'nin şehirdeki varlığı Kahire'de büyük heyecan uyandırmıştı. Günümüzde, bunun nedenini takdir etmek zordur. Kongre fikri *el-Menâr*'ın Mısırlı okuyucuları için yeni sayılmazdı. Gasprinskiy Türkçe konuşan kozmopolit Türkler ve sürgündeki *Tercüman* okurları haricinde Kahire'de fazla tanınmamaktaydı. Mısır'da fazla tanınmayan bir Kırım Tatarının bu denli heyecanla karşılanması ve benimsenmesi belki de Gasprinskiy'nin rolünü gölgede bırakan Afganî efsanesinin ölümünden yaklaşık on yıl sonraki bir yankılanmasıdır. Kökenleri belirsiz ve karizmatik bir Müslüman olarak ortaya çıkan Afganî, Müslümanların arasında dolaşarak onların dertlerini ve taleplerini kendilerinden daha iyi bir biçimde dile getirebilmişti. Mahallî

---

[10] Gasprinskiy kongrenin toplanma yeri olarak Cenova gibi bir Avrupa şehrinin seçilmesi teklifini muhtelif zamanlarda reddetmişti. Belki de, Avrupa'da toplanacak bir Müslüman kongresinin Abdülhamid rejimine olan husûmetlerini ifade etmek için bir yer arayan Osmanlı sürgünlerinin toplantısına dönüşmesinden korkmuştu.

[11] Gasprinskiy Kahire'de karşılanışını ve Reuters haberinin tesirini *Tercüman*'ın 2 Kasım 1907 tarihli nüshasında tasvir eder. *Tercüman*'ın mikrofilmlerini kullanmama müsaade eden Edward Lazzerini'ye minnet borçluyum.

siyaset bataklığının üzerinde bir konumda yer alan bu yabancı, tavsiyelerde bulunduğu Müslümanların gözlerini açan ve içlerindeki gücü uyandıran bir katalizör görevi yapmıştır. Belki de 1907 sonbaharında Kahire'nin beklentisi Afganî'nin serencamının yeniden sahnelenmesiydi. Kasım'ın ilk akşamı, 300 Mısırlı siyasî, dinî ve edebî şahsiyet Gasprinskiy'nin hitabıyla harekete geçmek için Continental Oteli'ni doldurdu.[12]

Gasprinskiy'nin Afganî'yi hatırlatan bu önemli vesilede öne sürdüğü fikirlerinin dinleyicilerin beklentilerini karşılamamış olması muhtemeldir. Gasprinskiy Afganî'nin sahip olduğu dil kıvraklığına sahip olmadığı gibi, dinleyici topluluğa Türkçe hitap etmek zorundaydı. Dolayısıyla, hitabet kabiliyeti ölçüsünde ifade ettiği düşünceler yalnızca bir kaç dinleyiciye ulaşabildi. İçerik ise daha az çarpıcıydı. Elimizde Türkçe, Arapça ve Fransızca versiyonları bulunan bu nutuk, Afganî'nin söyleminin bir özelliği olan emperyalizm aleyhtarlığını içerse de etkileyicilikten uzaktı.[13] Gasprinskiy siyâsî hürriyetten hiç bahsetmedi, dinî reform hakkında da çok az şey söyledi. Bunun yerine İslâm'ın yozlaşmasına bağlı olarak Müslümanların ticaretteki kıvrak zekâsının olumsuz etkilenmesi üzerine bir tez sundu. Gasprinskiy'nin kongresi, Müslümanların milletlerarası refah dağılımında neden diğerleri ile aynı payı almadığı, neden büyük buharlı gemi şirketleri ve bankalara sahip olmadıkları, neden Avrupa ve Amerika'da Müslüman tüccarların bulunmadığı ve yabancılar ve azınlıkların nasıl Müslüman devletlerin millî pazarlarını kontrol ettiği sorularını araştırmaya yönelikti. Gasprinskiy'e göre toplumlar, endüstriyel faaliyetlerin muhtelif alanlarında etkili olamadıklarında yabancı hakimiyeti altına girerlerdi. Yabancı hâkimiyetinin sebebi yabancıların fenalığı değil "bizim atâletimiz ve kaygısızlığımız"dır ve politik egemenlik ancak ekonomik canlanma ile mümkün olabilir. Gasprinskiy'nin görüşlerini değerlendiren Reşid Rıza kamu şirketlerinin "bu devirde refahın kaynakları" olduğuna katılmaktaydı. Faizli borçlanmaya yol açtığı gerekçesiyle Süveyş Kanalı gibi teşebbüslere ait hisselerin alım ve satımına karşı olan ulemâ, Müslümanlar için bir dezavantaj oluşturmakta ve yabancıların ekonomik hakimiyetine davetiye

---

[12] Daha mühim Mısırlı katılımcıların bir listesi *Tercüman*'ın 20 Kasım 1907 tarihli nüshasında verilmişti.

[13] Bu metnin değişik versiyonları için bakınız, *Revue du monde musulman* (Kasım-Aralık 1907), Cilt: III, Nos.: 11-12, ss. 497-500; *Sırât-ı Müstakîm*, 6 Cemaziyelâhir 1327, Cilt: I, No.: 42, ss. 248-250; *Tercüman*, 20 Kasım 1907; *el-Menâr*, Kasım 1907, Cilt: X, No.: 9, ss. 658-673; *el-Muktataf*, Aralık 1907.

çıkarmaktaydı.[14] Gasprinskiy o akşam düpedüz bir Müslüman milletler topluluğu (*commonwealth*) teşkilinden söz etmekteydi.

Bu ticarî konu, Mısırlı politik kesimleri ilgilendirmedi. Continental Oteli konuşmasından anlaşılan, ilerleme için hürriyete muhtaç Mısırlıların politik isteklerini dile getirmede Gasprinskiy'nin hazırlıksız oluşuydu.[15] Gasprinskiy kendine taraftar kazanmak için yeterli karizmadan da yoksundu. Afganî'den farklı olarak Gasprinskiy, kısa süre sonra fikirlerini yabancı dinleyici kitlesine aktarmak için daha beliğ ve etkili Mısırlı yardımcıların tercümanlığına bağımlı kalacaktı. Hem Hıdiv Sarayı, hem de rakipleri, özellikle de milliyetçi lider Mustafa Kâmil Paşa (1874-1908), aracı rolünü oynamak için çabaladı. Continental Oteli konuşmasından sonra Mısır'da çeşitli politik gruplar arasında Gasprinskiy'nin bu teşebbüsünü sahiplenmeyi amaçlayan fraksiyonel bir çekişme başladı.

Reşid Rıza, Continental Oteli konuşmasında bulunan ve gizliden gizliye kongrenin kontrolünü ele geçirmek isteyen birilerinin olduğu söylentisini kaleme alınca şüpheler artmaya başladı. Mustafa Kâmil Paşa'nın kendisi, Semiramis Oteli'nde Gasprinskiy'nin şerefine verilen bir ziyafetin başkanlığını yürütmüştü ve göründüğü kadarıyla Gasprinskiy bir kaç günlüğüne Mustafa Kâmil Paşa'nın çekim alanındaydı. Ancak, *el-Müeyyed* gazetesinin sahibi ve Hıdiv yanlısı muhafazakâr, gelenekçi bir gazeteci olan Şeyh Ali Yusuf (1863-1913), saray adına harekete geçerek Continental Oteli forumunu düzenledi ve bir kongre hazırlık komitesi düzenlemek için bir toplantı tertip etti. Kendisine Mısır dinî kardeşlik cemiyetlerinin lideri Şeyh Muhammed Tevfik el-Bekrî de (1870-1932) oturum için evini açarak yardım etmiştir. Avrupa tarzı eğitim almış, Fransızca ve İngilizce'yi iyi bilen genç bir adam olan Şeyh Muhammed Tevfik el-Bekrî'nin, Abdülhamid'e şu sözleri söylediği rivayet edilmiştir: "Hatırlamanızı istirhâm ederim ki, ben yalnızca bir molla değilim; ben siyâsî bir şahsiyetim, çeşitli düşüncelerim var ve Aristo, Montesquieu, Rousseau, Spencer, Leroy-Beaulieu ve benzerlerini

---

[14] *El-Menâr*, Kasım 1907, Cilt: X, No.: 9, ss. 677-678.

[15] Mısır'daki havayı aksettiren çalışmalar için bakınız, Arthur J. Goldschmidt, "Th Egyptian Nationalist Party: 1892-1919", P. M. Holt (Haz.) *Political and Social Change in Egypt* (Oxford, 1968) içinde, ss. 308-333; Fritz Steppat, "Nationalismus und Islam bei Mustafa Kamil", *Welt des Islams* (1956), Cilt: IV, No.: 4, ss. 241-341; Abbas Kelidar, "Shaykh Ali Yusuf" ve Ann Elizabeth Mayer, "Abbas Hilmi II", [Mervan R. Buheyrî] Marwan R. Buheiry (Haz.), *Intellectual Life in the Arab East*'de (Beyrut, 1981), ss. 10-20.

okudum."[16] "Bu *fin-de-siecle* Şeyh, Mekke ve Paris bulvarlarının bu tuhaf sentezi, İslâm'ın son gelişmesi değil miydi?" diye soran Cromer şöyle ekliyordu: "İfade etmeliyim ki, bu bileşim hiç bir önemli netice doğurmamıştır."[17] Şeyh el-Bekrî, hür siyasî düşünceye hevesin ve bizzat kendisinin başında olduğu dinî düzenin reformuna duyduğu isteksizliğin ayrışamaz bir karışımıydı.[18] Hattâ, Gasprinskiy'nin gelişinden kısa bir süre önce yayınlanan bir kitapta Mekke'de iki yılda bir gerçekleşecek Müslüman kongresi için teklif bile getirmişti.[19] Şeyh el-Bekrî tabiatıyla Gasprinskiy'e meyl etti ve sonunda teşebbüsü büyük ölçüde kendisine mal etti.

Bu ilgiyi iyi niyetli bulmayan Reşid Rıza, "el-Bekrî ve *el-Müeyyed*'in sahibinin bir sebepten ötürü plâna tahakküm etmeye başladığına ve kongreye kendi seçtikleri şahısları dâhil etmek istediklerine" dair şikâyetlerin dolaşmakta olduğundan bahsetti. Reşid Rıza'ya göre Şeyh Ali Yusuf, âşikâr statülerinin gereği olarak kendisi, Şeyh el-Bekrî, (Hıdiv'in himayesinde olanlardan) Hafız Avad ve arkadaşlarından bir kaçının hazırlık komitesinde görev alması gerektiği kanaatindeydi. Buna karşılık, Reşid Rıza komite seçiminin gizli oyla yapılmasını talep ediyordu. Reşid Rıza'ya göre, Şeyh Ali Yusuf'un çevresinin dışında da daha az değerli olmayan bazı insanlar vardı ve "hiç kimse başkalarının ehliyet derecesini onların önünde tartışmak istemeyeceğinden, bütün milletler bu tarz seçimlerin gizli oyla yapılmasında hemfikir olmuşlardı".[20] Bu mesele üzerinde bir mutabakata varmak mümkün değildi. Bu sebeple, Şeyh Ali Yusuf ve Muhammed Tevfik el-Bekrî, taraftarlarıyla beraber ileriki günlerde muvakkat bir hazırlık komitesi kurma yoluna gittiler. Bu grup ilk kongrenin tarihini Kasım 1908 olarak belirleyerek, düzenli olarak görüşmelere başladı.

İşte bu noktada Gasprinskiy inisiyatifi kaybetti. Teşebbüsün partizan bir fraksiyonun eline geçmesi onun nihâî başarısızlığına delâlet etmekteydi. Reşid Rıza kısa süre sonra olaydan soğudu. *El-Menâr*'ın sayfalarında kongre fikrinin kaynağından bahsederken kendini onun meşru hâmîsi olarak

---

[16] Cambon (İstanbul) 1 Eylül 1892 tarihli rapor, *Document diplomatiques français, 1891-1914*, Seri: I, No.: 10, s. 23.
[17] E. Baring Cromer, *Modern Egypt* (New York, 1908) Cilt: II, s. 177.
[18] Onun modernist eleştirileri için bakınız, F. de Jong, "Turuq and Turuq-opposition in 20th Century Egypt", *Proceedings of the VIth Congress of Arabic and Islamic Studies, Visby 13-16 August, Stockholm 17-19 August 1972* (Stockholm, 1972), ss. 84-86. Hayat serencâmı hakkında bir değerlendirme için bakınız, F. De Jong, "Muhammad Tawfik b. Ali b. Muhammed al-Bakrî", *Encyclopedia of Islam. Supplement* (1980), ss. 122-123.
[19] Muhammed Tevfik el-Bekrî, *El-Müstakbelu'l-İslâm*, s. 46.
[20] *El-Menâr*, Kasım 1907, Cilt: X, No.: 9, ss. 706-707.

gösterdi. Yazılarında Afganî'nin konuyu ilk olarak ortaya attığını, Abduh ve Kevâkibî'nin bunu geliştirdiğini ve kendisinin de *el-Menâr*'ın ilk sayısında böyle bir kongrenin Mekke'de yapılması fikrini getirdiğini vurguladı.[21] Kongre düşüncesini kendine ve fikir babalarına ait olarak gören Reşid Rıza, Gasprinskiy'nin bu fikri sahiplendiğini iddia etmekteydi. Reşid Rıza'nın içerlemesi kendisinin hazırlık komitesinden dışlanması ve komitenin başkan olarak o sırada el-Ezher Şeyhi mevkiinde bulunan Selim el-Beşrî'yi seçmesiyle bilenmiş olmalıdır. Şeyh Selim el-Beşrî, Muhammed Abduh'un savunuculuğunu yaptığı el-Ezher reformlarına şiddetle karşı çıkmış ve Reşid Rıza onun kongre hazırlık komitesindeki aynı ölçüde muhafazakâr tavrını da eleştirmişti.[22]

Şeyh el-Bekrî'nin baş rolde olması Reşid Rıza için özellikle rahatsız edici olmuştur. Reşid Rıza kaleme aldığı Muhammed Abduh biyografisinde şöyle yazıyordu:

> Seyyid Muhammed Tevfik el-Bekrî bana bir keresinde şunu anlattı: "Bizim Şeyh [Muhammed Abduh] ile bir Ramazan akşamı Darbü'l-Cemâmiz'de gezmekteyken, ona Allah'ın ihsan ettiği bilgi, hikmet ve İslâm'a hizmetlerden bahsederek şunu sordum: 'Sen öldükten sonra sana Allah'ın bahş ettiği bu vasıflar için kime başvuracağız?' [Muhammed Abduh] '*El-Menâr*'ın sahibi Muhammed Reşid Rıza'ya' cevabını verdi".[23]

Reşid Rıza'nın bu anektodu sunmasındaki niyeti açıktı: Abduh'un (dolayısıyla Afganî'nin) vârisi Tevfik el-Bekrî değil, Reşid Rıza'dır. Rahatsız edici diğer bir durum da İbrahim el-Hilbevî'nin komitedeki varlığıydı. Bir avukat olan el-Hilbevî gençliğinde el-Ezher'de okurken Afganî'nin talebesi olmuştu. O dönemde, el-Hilbevî ustasının dersleri sırasında nükteli fikirler ortaya koymaya cesaret edebilen tek öğrenciydi.[24] Gençliğinde Afganî ile ilgili Afganî'ye heyecan dolu mektuplar yazmaktan başka bir icraatı olmayan Reşid Rıza, Hilbevî'yi kendi neslinde Afganî-Abduh geleneğini sürdürme iddiasına bir tehdit olarak görmüş olabilir. Ayrıca Reşid Rıza'nın, Afganî'ye

---

[21] Ibid., ss. 673-677, 708.

[22] *El-Menâr*, Mayıs 1908, Cilt: XI, No.: 3, ss. 181-184.

[23] Reşid Rıza, *Tarih el-Üstad el-İmam eş-Şeyh Muhammed Abduh*, Cilt: I (Kahire, 1931), s. 1024.

[24] Mahmud Abbas el-Akkad, *Ricâlun Areftehum* (Kahire, 1963), ss. 183-184.

20 yıl önce Afganî'ye yazdığı bir mektupta Hilbevî'yi Afganî'ye ihanetle suçlamış olan Abduh'dan Hilbevî hakkında menfî şeyler işitmiş olması muhakkaktır.[25] Böylelikle, Gasprinskiy'nin teşebbüsü Afganî'nin mirasına sahip çıkmak isteyen Kahireli rakip gruplar arasında bir tartışma konusu haline geldi.

Gasprinskiy'nin Şeyh Ali Yusuf ile özdeşleştirilmesi kongreye dar görüşlü bir intiba verirken fikrin arkasındaki destek de yok olmaya başladı. Gasprinskiy'nin bu problemi farkettiğine ve teklifinin tarafsızlığını yeniden sağlamaya çalıştığına dair belirtiler mevcuttur. Gasprinskiy önce Osmanlı endişelerini hafifletmeye ve böylelikle İmparatorluğun nüfuzunu kendi yanına çekmeye çalıştı. Ne var ki, bu hususda beklentiler pek yüksek gözükmüyordu. Reşid Rıza bir makalesinde şunları yazıyordu:

> Müslümanların büyük Padişahı'nın kongreden hoşnutsuzluk duyduğundan ve bütün gücüyle onu engellemek niyetinde olduğundan kimsenin şüphesi yoktur. Bazı İstanbul gazetelerinde çıkan haberler bu hükmü teyid etmektedir. Buna göre Padişah Mısır'daki Osmanlı Hususî Komiseri Gazi Ahmed Muhtar Paşa'ya bu hususta yazacak ve hacıların Mısır'da mola vermelerini yasaklamalarını emredecektir. Bazı kimseler Muhtar Paşa zaten buna ilişkin bir yazı yazmış bulunduğunu iddia etmektedirler. Padişah'ın kongreye duyduğu nefret, pek çok Müslüman'ın projeye karşı tavır almasına yol açacaktır. kongrenin zararlarından korkan ve ondan fayda ummayan Padişah Osmanlı gazetelerinde kongre hakkında onun toplanması öncesinde (eğer toplanırsa tabiî) her hangi bir haber neşrini engelleyecektir.[26]

Gasprinskiy yine de Osmanlı yetkililerine plânı hakkında yazmaya başladı. Bahçesaray ve Kahire arasında mekik dokurken, Aralık 1907'de İstanbul'a uğradı ve Sadrâzam Ferid Paşa tarafından kabul edildi. Gasprinskiy'nin niyeti, Osmanlı Hükûmeti'ni kongrenin kaçınılmazlığına ikna etmek ve dolayısıyla desteğini sağlamaktı. Ancak Sadrâzam bahsi geçen konuyu sükûtla karşıladı.[27] *El-Ehrâm* gazetesi, bu görüşmenin Gasprinskiy'e

---

[25] İrec Afşar ve Asgar Mehdevî, *Mecmua-yi esnâd ve medârik-i çâp neşode derbâre-yi Seyyid Cemal ed-Din meşhûr bil Afganî / Documents inédits concernant Seyyid Djamal-el-Din Afghanî* (Tahran, 1963), fotoğraf 135.
[26] *El-Menâr*, Cilt: X, No.: 9 (Kasım 1907), s. 682.
[27] *Sırât-ı Müstakîm*, Cilt: I, No.: 48 (6 Ağustos 1909), ss. 339-340.

Sultan'ın kongreye karşı olduğunu açıkça gösterdiğini ve Gasprinskiy'nin de projeden büsbütün vazgeçmemekle birlikte kongre oturumlarında Osmanlı Devleti aleyhinde bahsedilmeyeceği yönünde teminat verdiğini yazmıştır.[28]

Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki Yıldız tasnifi ve özellikle de oradan yer alan Ahmet Muhtar Paşa'nın gönderdiği yazılardan oluşan dosyalar dolusu belgeden Abdülhamid'in Gasprinskiy'nin teşebbüsüne yönelik politikasının ayrıntılarını öğrenebilirsek de, bu siyasetin ana hatları açıkça ortadadır: Bir kere, fikir ile ilişkilendirilen Kahire politik çevreleri İstanbul'da pek tutulmamaktaydı. Şeyh Ali Yusuf'un kendisi Abdülhamid'de derin şüpheler uyandırmıştı. Yusuf'un gazetesi *el-Müeyyed* Suriye'de bir çok kereler, özellikle de Kevâkibî'nin istibdâdı kınayan ve haklı olarak yıkıcı mahiyette bir metin olarak değerlendirilen eserini (*Tebaü'l-İstibdâd*) tefrika halinde yayınlaması üzerine yasaklanmıştı.[29] Osmanlı yetkililerini aynı ölçüde rahatsız eden bir diğer husus da, Refik el-Azm ve Hakkı el-Azm adlı iki Suriyeli'nin İslâm Kongresi'nin muvakkat hazırlık komitesinde yer almalarıydı. Refik Bey Suriye'deki bir Jön Türk grubuna dâhildi. Söz konusu grubun Avrupa'daki Jön Türkler ile irtibata geçmesiyle Osmanlı polisi duruma müdahale etmiş, Refik Bey de Mısır'a kaçmıştı. Orada gazetelere yazılar yazmaya başlayan Refik Bey, Reşid Rıza ve Abdullah Cevdet ile birlikte istişâreci bir hükûmeti savunan "Şûrâ-yı Osmanî Cemiyeti"ni kurdular. Bu tehlikeli cemiyetin varlığını öğrendiğinde, Mısırlı ajanlar üyelerin isimlerini belirleyene kadar, Abdülhamid'in 3 gece uyuyamadığından bahsedilir.

Refik'in kuzeni Hakkı Suriye'deki grubun Arapça kâtibiydi. 1907'de dernek, Selânik İttihad ve Terakkî Komitesi ile temas halindeydi. Abdullah Cevdet'in dergisi *İctihad*'da kongre plânından övgüyle söz edilmesi, Osmanlı şüphelerini daha da arttırdı.[30] Hazırlık komitesinin bir diğer üyesi olan Hafız Avad da Osmanlı yetkililerine yabancı değildi. Bir keresinde hiç bir Mısırlı'nın ülkede yeniden Osmanlı hâkimiyetini görmek istemediğinden bahsetmiş ve Şeyh Ali Yusuf'un bu yazıyı *el-Müeyyed*'de yayınlamasıyla gazete Suriye'de bir kez daha yasaklanmıştı.[31] Osmanlı yetkilileri açısından, Gasprinskiy'nin teklifi, komplocu Jön Türkler ve Hıdiv'in ajanlarının eline

---

[28] *Revue du monde musulman*, Cilt: IV, No.: 1 (Ocak 1908), s. 136.

[29] Ali Yusuf, *Beyân fî hitâtu'l-Müeyyed ticâhe ed-devletu'l-aliyyetu'l-Osmaniyye* (Kahire, 1909), s. 18.

[30] *İctihad* (Kahire), Cilt: II, No.: 4 (Eylül 1907), s. 287.

[31] John Romich Alexander, *The Truth about Egypt* (Londra, 1911), s. 126.

düşmüştü ki bunlar da Osmanlı devleti ve Sultan için kötülükten başka şey düşünmezlerdi.

Dolayısıyla Gasprinskiy, plânının tarafsızlığını muhafaza için alternatif bir tedbir aramak zorunda kaldı: Kendi Arapça gazetesini çıkarmak. Bu fikir, yalnızca kongreyi Şeyh Ali Yusuf'un siyâsî hizbinin etkisinden kurtarmak açısından bir mânâ ifade ediyordu, zira Gasprinskiy'nin teşebbüsü Şeyh Ali'nin geniş bir dağıtım alanına sahip *el-Müeyyed*'inde teferruatlı bir biçimde zaten duyurulmaktaydı. Gasprinskiy'nin Arapça yayınladığı gazetesi *en-Nahzâ* toplam üç sayı olarak Şubat-Mart 1908'de yayınlandı. Bu gazetenin muhtevası yakın dönemde çıkan bir makalenin konusu olmuştur.[32] Gasprinskiy, gazeteyi önce Kahire'de 16 sayı çıkarttıktan sonra, Tahran'a geçerek orada da Farsça bir 16 sayı daha yayınlamak niyetinde olduğunu ilân etmişti.[33] Ardından Delhi veya Lucknow'da bir süre kalarak gazeteyi bu seferde Urduca olarak 16 sayı çıkarmayı hedeflemekteydi. Bu hareketlilik teşebbüsün sadece Şeyh Ali Yusuf'un grubuna değil, genel olarak Mısırlı politikacılara bağımlılığını kıracaktı. Gasprinskiy, Kahire'nin kültürel ve coğrafî merkeziyeti ve "milletlerarası imtiyazı" dolayısıyla kongreye ev sahipliği yapacağını söyleyerek Mısırlıların gönlünü alırken, kongrenin başka bir yerde toplanması düşüncesini de en azından zaman zaman aklından geçirmiş olmalıdır. Ne var ki, *en-Nahzâ*, yeterince açıklanmayan sebeplerden dolayı 3. sayıdan sonra yayınına son verdi. Gasprinskiy için gazetenin editörlüğünü yapan Abdullah Battal, *en-Nahzâ*'nın halkın ilgisini çekmediğinden kapandığını yazarak, kongre fikrine duyulan heyecanın çabuk söndüğü imâsında bulunmuştur. Nisan ayında Kahire'deki Fransız diplomatik misyonunun şefi projenin durdurulduğunu yazdı. Fransız diplomat Gasprinskiy'nin Mısırlılar için fazla liberal olduğunu ifade etmekteydi.[34]

Temmuz 1908'deki Jön Türk İhtilâli ve Osmanlı Kânûn-ı Esâsîsi'nin tekrar yürürlüğe girmesini müteakip, söz konusu teşebbüsün yeniden hayata

---

[32] Thomas Kuttner, "Russian *Jadidism* and the Islamic World: Ismail Gasprinskii in Cairo-1908", *Cahiers du monde Russe et Sovietique*, Cilt: XVI, Nos.: 3-4 (Haziran-Aralık 1975), ss. 383-424. Her üç nüshanın özetleri için ayrıca bakınız, *Revue du monde musulman*, Cilt: V, No.: 5 (Mayıs 1908), ss. 173-177. *En-Nahzâ*'nın fotoğraflarını bana temin eden Edward Lazzerini'ye tekrar minnetimi ifade etmeliyim.

[33] Gasprinskiy, görüşme imkânı bulduğu İstanbul'daki İran elçisinin kongre planına çok alâka gösterdiğini yazar. Bakınız, *Sırât-ı Müstakîm*, Cilt: I, No.: 48 (6 Ağustos 1909), s. 339. *Tercüman*'ın 2 Ocak 1909 tarihli nüshasında elçi Mirza Rıza Han'ı öven bir makale neşredilmişti.

[34] Chevandier de Valdrôme (Kahire), 7 Nisan 1908 tarihli raporu, Kahire Fransız Elçiliği Arşivi, Karton: 64, Dosya: 12/1.

geçirilmesi için umut belirdi. Abdülhamid'in saltanatı boyunca kongre fikrine gösterilen muhalefetin, İstanbul'daki yeni rejimle kırılacağına inanılıyordu. Hattâ bazıları, yeni rejimin Gasprinskiy'nin kongresini destekleyeceğini düşünmekteydi. Gasprinskiy bilinmeyen bazı sebeplerden ötürü baştan bu şıkkı benimsemedi. Hiç bir ilerleme kaydedilmemiş olmasına rağmen, Mısır'ın merkeziyeti ve Arapça'nın Müslümanların ortak dili olması itibarıyla ehemmiyeti gibi gerekçeler üzerinde durdu. Gasprinskiy Kahire'de ikmal edilmiş bulunan hazırlıklara işaret ederek, kongrenin Kahire'de toplanmasının Avrupa tarafından daha az şüphe ile karşılanacağını ifade etti. Aynı zamanda, dünya Müslümanlarının yarısının Mısırlılar gibi İngiliz egemenliği altında yaşadığının altını çizmekteydi. Ayrıca Kahire'de daha fazla ifade hürriyeti mevcuttu. Gasprinskiy'e göre kongre yerinin değiştirilmesi için artık çok geçti, ancak ikinci kongre şüphesiz İstanbul'da, üçüncüsü Tahran'da ve diğerleri de her hangi bir yerde gerçekleşebilirdi.[35]

Gasprinskiy ya kongrenin bir şekilde Osmanlı yönlendirmesine maruz kalacağından çekinmekteydi (ki bu hususu açıklamamayı tercih etmiştir) ya da sadece Kahire'de yaptığı hazırlık çalışmalarının boşa gitmesini istemiyordu. İstanbul'daki bilinçli Müslüman kesim, özellikle *Sırât-ı Müstakîm* dergisi etrafındaki grup ise Gasprinskiy'nin kongrenin Kahire'de yapılması görüşüne katılmıyordu. *Sırât-ı Müstakîm* 1909'da Gasprinskiy'nin kongre teklifine geniş yer ayırmıştı. Beyrutlu bir okuyucudan gelen ve Gasprinskiy'i projesini halifelik makamında yani İstanbul'da gerçekleştirmesi çağrısında bulunan bir açık mektup da *Sırât-ı Müstakîm* sayfalarında yayınlandı. *El-Müeyyed*'e göre Gasprinskiy nihayet kongreyi İstanbul'da toplama kararı aldı, ancak durum böyle dahi olsa Gasprinskiy bu hususda her hangi bir teşebbüste bulunmadı.[36] Bu arada hazırlık komitesi Kahire'deki kongrenin tarihini sürekli ileri atmaktaydı. En son olarak Ocak 1911 için karara varıldı. Ancak bu plânlar hazırlık komitesinin kilit ismi Şeyh Muhammed Tevfik el-Bekrî'nin ciddî bir ruhî rahatsızlığa dûçâr olmasıyla sekteye uğradı. Neticede el-Bekrî bütün vazifelerinden çekilerek, Beyrut'daki bir akıl hastanesine yerleştirildi. Böylelikle, Gasprinskiy'nin o zamana değin kurduğu temeller dağıldı.

---

[35] *Revue du monde musulman*, Ekim 1908, Cilt: VI, No.: 10, s. 284; Lazzerini "İsmail Bey Gasprinskii", s. 122; *Tercüman*, 14 Eylül 1908.

[36] *Sırât-ı Müstakîm*, 3 Eylül 1909, Cilt: I, No.: 52, ss. 409-411; Mahir Hasan Fehmi, *Muhammed Tevfik el-Bekrî* (Kahire, 1967), s. 87.

Henüz başarısızlığını Mısır politikasının iniş-çıkışlarına bağlamaya hazır olmayan Gasprinskiy kongrenin İngiliz, Rus ve Fransız hükûmetlerinin muhalefetiyle suya düştüğünde ısrar ediyordu. Ancak, Gasprinskiy'nin çabalarına İngiliz yetkililerin ne kendi inisyatifleriyle, ne de başka bir hükûmet adına engel oldukları hususunda hiç bir delil yoktur. Yalnızca Fransızlar kongreye bir Müslüman ajan sokmayı düşünmüşlerdi.[37] Buna ilâveten, İngiliz diplomatik yazışmalarında kongre faaliyetleriyle ilgilenildiğine dair bir emâre yoktu. Gasprinskiy'nin 1911'den sonra projeden tamamen vaz geçtiğine dair her hangi bir bilgi mevcut değilse de, bilâhare Bombay'a gerçekleştirdiği seyahatte bu meseleyi hiç ele almamış görünmektedir. Hayatının son yıllarında başka konulara eğilen Gasprinskiy Kahire'yi ve İstanbul'u mükerreren ziyaret etmesine rağmen *Tercüman*'da kongre fikrine bir daha yer vermedi.

1911'de Reşid Rıza *el-Menâr*'da kongre teklifi için bir ölüm ilânı mahiyetindeki yazısında şöyle diyordu:

> Bize öyle geliyor ki, Müslümanlar kendi çıkarlarını tartışmak ve kendi yazgılarını iyileştirmek için genel bir Müslüman kongresi gerçekleştirmeye henüz hazır değiller. Aydınlar tekrar tekrar bu teşebbüsü savundularsa da, kimse onları duymadı, farketmedi yahut onlara sıcak bakmadı. Bu mesele üzerinde çalışan herkes için açıktır ki, bu kongre ya Mekke ya da Medine de gerçekleşmelidir; bu, Afganî'nin kehanetinde, 14 yıl önce bizim serd ettiğimiz teklifte ve Kevâkibî'nin kitabı *Ümmü'l-Kurâ*'da güçlü bir biçimde ifade edilen bir görüştü. II. Abdülhamid'in böyle bir kongrenin mukaddes Arap şehirlerinde yapılmasını istemediğini hepimiz biliyoruz. İttihad ve Terakkî liderleri de şu an aynı fikirdedirler. İsmail Gasprinskiy .... bir kaç yıl önce Mısır'da bir kongre teklifinde bulundu ve bu çağrısına Mısırlı bir kesim cevap verdi. Kongre için bir nizamname hazırlayarak, bütün [Müslüman] topraklarına davetiye çıkardılarsa da, hiç kimse onlara kulak vermedi. Mısır, kongre için gereken ifade hürriyetinin mevcut olduğu uygun bir mekândır; yeter ki buna hazır olsun.

---

[37] Bu konuyla ilgili yazışmalar için: Picquart, Savaş Bakanlığı'ndan (Paris) Dışişleri Bakanlığı'na, 12 Mart 1908; Dışişleri Bakanlığı'ndan de Valdrôme'a (Kahire), 18 Mart 1908; de Valdrôme (Kahire) 20/28 Nisan 1908; tamamı *Kahire Fransız Elçiliği Arşivi*, Karton: 64, Dosya: 12/2'de.

Reşid Rıza sözlerinin sonunda, kendini böyle bir kongre için Müslümanların hazırlanmasına adadığını ifade etti.[38] Bu, Gasprinskiy'nin teşebbüsünün kesin olarak suya düştüğünü gösteriyordu.

Mevcut bir belge, kongrenin gerçekleşmesi halinde muhtevasının nasıl olacağına ışık tutmaktadır: Sözünü ettiğimiz metin, hazırlık komitesi tarafından düzenlenen ve bütün Müslüman camiasına dağıtılmak için bir kaç dilde hazırlanmış bir nizamnameydi.[39] 28 maddelik bu nizamname, Gasprinskiy'nin iskelet halindeki teklifine bir biçim kazandırmayı amaçlıyordu. Belge, Kevâkibî'nin idealindeki nizamnameyle pek az benzerlik gösteriyordu. Bir kere burada hazırlık komitesi kaydadeğer ölçüde daha fazla yetkiye sahipti. Yalnızca kendisine karşı sorumlu, bağımsız bir bünye olacak bu Komite herkese açık olmayan bir derneğin yönetim ve üyelik komitelerini andırıyordu. Kendi kendilerini tayin etmiş 15 kişiden müteşekkil komite üyeleri kiminle çalışmak isterlerse onunla çalışma yetkisine sahiptiler. Kendi aralarından bir başkan, iki asbaşkan, bir sekreter ve bir muhasebeci seçmişlerdi. Komite kongrenin tarih, yer, zaman ve süresinin belirlenmesi ve prosedürlerin düzenlenmesinden sorumluydu. Ayrıca kongre gündem tekliflerini gözden geçirmek için özel bir komisyon kurma yetkisine de sahipti.

Komite tarafından organize edilen genel kongreye katılmak isteyen Müslümanlar başvurularda bulundular. Bunlar Komite üyeleri tarafından değerlendirildi ve uygun görülenler kabul edildi. Kongre'ye kabul edilen ve gerekli iştirak ücretini ödeyen iştirakçi, kongre tartışmalarına katılma ve kongre kapsamı dahilindeki meseleler hakkında tavsiyede buluna yetkisine sahip olmaktaydı. Ancak, nizamnamede "idarî ve mâlî meseleler münhasıran organizasyon komitesinin yetkisindedir" ibaresi yer almaktaydı. Kongre iştirakçilerinin politik konular hakkında tartışması "kesinlikle yasak" olduktan başka, dinî mahiyetteki teklifler de ancak Kur'an'a, hadislere ve ulemânın ictihadına dayandırıldığı müddetçe kabul edilecekti. Kongre'de kararların kabulü yahut görevlilerin seçimine ilişkin oylamalara dair her hangi bir şart mevcut değildi. Üyelerinin salt çoğunluğuyla alınan kongre

---

[38] *El-Menâr*, Cilt: XIV, No.: 10 (Ekim 1911), ss. 737-738.

[39] Burada, Hazırlık Komitesi tarafından kaleme alınan, ve Oppenheim'ın 20 Mayıs 1908 tarihli raporuna derc ettiği Fransızca broşürü kullanılmıştır. Oppenheim (Kahire), 20 Mayıs 1908, *Archiv des Auswärtigen Amts*, California Üniversitesi tarafından filme çekilerek muhafaza edildiği şekliyle, *National Archives* microcopy T-139, Makara: 339, resim: 510-515. Arapça versiyonunun Fransıca tercümesi de *Revue du monde musulman*, Cilt: IV, No.: 2 (Şubat 1908), ss. 399-403'de yayınlanmıştır.

kararları ve yapılan seçimler üzerinde Komite'nin büyük etkisi vardı. Mutlak yetki sahibi olan Komite'nin teşkilinde kongrenin söz hakkı bulunmuyordu. Maddî yükü üstlenen de Komite üyeleriydi. Her Komite üyesi her ay bir yarım Mısır lirası ödemek zorundaydı ki, bu yayın ve duyurular ile ilgili muhtelif masrafları karşılamaktaydı. Nizamnamenin Hazırlık Komitesi tarafından bu şekilde hazırlanması, muhtemelen Şeyh Ali Yusuf'un çevresinin kongre oturumları esnasında teşebbüsü rakip bir gruba kaptırmamasını sağlamak amacına matuftu.

Gasprinskiy'nin kongre teşebbüsü, gayeler açısından tereddütler, Mısır'daki rakip politik kesimler arasındaki kontrol savaşı ve teşkilat hususundaki belirsizlikler gibi bir dizi engele mağlup oldu. Halbuki, evvelce böyle bir fikri ortaya atmış olan Kevâkibî edebî ehliyetini kullanarak, bunlardan kaçınmış yahut onları görmezlikten gelmişti. Her ne kadar Dünya Müslümanları Kongresi gerçekleşmese de, Türk ve Arap basınının olaya yer vermesi, davetiyelerin ve kongre nizamnamesinin dağıtılması ve bütün bunlara ilişkin bir kaç yıl süren tartışmalar kongre fikrine yaygın bir revaç kazandırdı. Gasprinskiy böyle bir Dünya Müslüman Kongresi fikrini ortaya atan ilk isim değilse de fikre şevkle sarılan ve teşkilatlanma yoluyla fikre şekil kazandıran ilk şahıstı. Bu hususta, Gasprinskiy'nin seleflerinden farkı, onun konuyu sadece kâğıt üzerinde savunmaktan öteye gidebilmesiydi. *Tercüman*'ı kongre çağrılarıyla doldurmak yeterli değildi; Gasprinskiy bütün yazılarında başarının teşkilatlanmadan geçtiğini ifade etmekteydi. Gasprinskiy'nin teşkilatçılık vasıfları bu hususta yetersiz kalsa da, kongre teşebbüsüyle kaydadeğer tartışmaların başlamasını ve konunun müzakere edilmesini sağladı.

Burada en önemli husus, Gasprinskiy'nin teşebbüsünün Osmanlı İmparatorluğu ve İran'daki meşrutî inkılâplarla eşzamanlı olmasıydı. Her iki imparatorluktaki otoriter rejimler kongre tekliflerine olumsuz yaklaşmıştı; zira pek çok yönden Avrupa parlamenter modellerinden alınmış olan kongre programı adem-i merkeziyetçi hükûmet sistemi taraftarlarıyla özdeşleştirilmekteydi. Ancak, bu iki ülkedeki meşrutî inkılâplar söz konusu engelleri ortadan kaldırarak kongre fikri için açık bir tartışma zemini hazırladı. Bu kongre fikri, İstanbul ve Tahran'daki yeni parlamenter rejimler ile tam bir felsefî uyum içerisinde olduğundan, bütün İslâmiyet'i bölgesel bir düzen çerçevesinde kucaklayan geniş çaplı bir meşrutiyetçilik olmak

hasebiyle pek çok kimseye hitap etti. Gasprinskiy'nin bu cereyana uygun olan teşebbüsüyle birlikte kongre fikri de popüler olmuştur.

Bu gelişmenin neticelerinden biri de, kongre fikrinin artık kesin olarak bir Arap halifeliği kavramı ile ilişkilendirilmekten kurtulması, ancak bu sefer de Osmanlı ve İran meşrutiyetçilerinin ve radikal reformcularının entellektüel dağarcığının bir parçası haline gelmesiydi. Bu hususta, her biri Kahire'deki faaliyetlerinin tesirlerini üzerinde taşıyan bazı şahıslara ilişkin üç ilginç örnek verilebilir. Gasprinskiy'nin 1907-1908 arasındaki Kahire ziyaretlerinden kısa bir süre sonra, İranlı gazeteci ve yayıncı Mirza Ali Ağa (Lebibü'l-Mülk) Şirâzî (öl. 1918) Kahire'yi ziyaret etmişti. Mirza Ali Ağa İran'da Farsça matbuatın henüz neşvünemâ bulmadığı meşrutiyet inkılâbından önceki dönemde ülkede oldukça önemli bir şahsiyetti. Onun 1901 civarında Buşehr'de yayınlanan gazetesi *Muzafferî*, Güney İran'da bir ilk teşkil etmiş ve bu yüzyılda güney illerinde çıkan bir kaç gazete arasında en önemlisi olmuştu.[40]

Kendini meşrutiyetçiliğe adayan Mirza Ali Ağa, Muzaffereddin Şah'ın saltanatının sonlarına doğru tutuklandı, gazetesi kapatıldı ve Muhammara'ya sürüldü. Sonunda Buşehr'e dönmesine izin verilen Mirza Ali Ağa burada *Muzafferî*'yi tekrar çıkarmaya başladı. Ancak iki yıl sonra, Tahran'daki meşrutî rejimin yıkılmasına yol açacak karışıklık içinde kendini tehlikede hissederek meşrutiyetçi diğer yayıncılar gibi Hindistan'a kaçmayı tercih etti.[41] Buradan gemiyle önemli İranlı sürgün grupların bulunduğu Kahire'ye gitti. Niyeti oradan İstanbul'a geçenek oradaki çok daha önemli İranlı çevrelere ulaşabilmekti. Mirza Ali Ağa'nın Kahire'de tam olarak ne yaptığını çözmek zor olmakla birlikte, Dünya Müslüman Kongresi Hazırlık Komitesi faaliyetlerinin en kızgın döneminde onun kongre fikriyle ilişkili olması muhtemeldir. Mirza Ali Ağa ve birlikte seyahat ettiği arkadaşı Kahire'den İstanbul'a geçmek yerine Süveyş'den gemiyle ayrılarak hacca gitti. Mekke'de bir basımevinde *Muzafferî*'nin bir sayısını Farsça olarak çıkardı.[42]

---

[40] Gazetenin ilk yılları için bakınız, *Revue du monde musulman*, Cilt: II, No.: 7 (Mayıs 1907), ss. 414-415; Muhammed Sadr Haşimî, *Tarih-i cerâid ve mecellât-i İran*, Cilt: IV (İsfahan 1948-1953), ss. 211-213. Edward G. Browne'nın tedarik ettiği gazetenin geniş bir kolleksiyonu hâlihazırda Cambridge Üniversitesi Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.

[41] *Revue du monde musulman*, Cilt: VI, No.: 9 (Eylül 1908), s. 191; Sadr Haşimî, Cilt: IV, s. 214.

[42] *Muzafferî* (Mekke), Zilhicce 1326 [Aralık-Ocak 1908-1909]. Özel sayının numarası yoktu. Edward G. Browne ciltlenmiş nüshaların haricinde olmakla birlikte bir kopyası Cambridge Üniversitesi Kütüphanesi'nde bulunan bu sayıyı görmediğini yazar. Edward G. Browne, *The Press and Poetry in Modern Persia* (Cambridge, 1914), s. 141. Bir özeti L. Bouvet tarafından

Sürgünde çıkan *Muzafferî* yeniden yürürlüğe konan Osmanlı Kânûn-ı Esâsîsi'nin sağladığı basın hürriyetinden faydalandı ve bütün Müslümanlara mezhep farklılıklarını bir tarafa bırakıp birleşmeleri çağrısında bulundu. Hristiyan milletler mezhepler arası anlaşmazlıklarla bölünseler de, her zaman İslâm'a karşı birleşecek gücü bulmuşlardı. Eğer ulemâ sınıfı inisyatifi eline alırsa, İslâm da benzer şekilde bütünleşmeyi sağlayabilirdi ki, bunun için hacdan daha iyi bir yol yoktu. Her Müslüman ülkenin ileri gelen ulemâ ve aydınları, İttihad-ı İslâmiyân Encümeni adı altında bir Meclis-i Umûmî bünyesinde biraraya gelmeliydi. Bu cemiyet en yüce Müslüman toprağı ve ibadet mekânı olan Mekke'de hac mevsiminde her yıl toplanacaktı. Orada alınan kararların Müslüman liderlerce uygulanması önemliydi. Bununla birlikte, her yıl toplanacak bu Meclis-i Umûmî politik meselelere karışmayacak ve konularını dinî meseleler, ulemâyı ilgilendiren hususlar ve İslâm'ın mezheplerini birleştirme programlarıyla sınırlayacaktı. Politikanın resmen dışlanması dış güçlerin endişelerini azaltacaktı. Meclis-i Umûmî'nin tutanakları bilâhare basılarak hacılara dağıtılacak ve dolayısıyla bunlar hacıların geldikleri yerlere taşınacaktı. Böylelikle şubeler kurulmuş olacaktı. Söylentiye göre Büyük Pyotr, vasiyetinde İstanbul'un Rus egemenliği altına girmesi arzusunda ısrar etmişti; dolayısıyla İranlı Şiîlerin görevi, Meclis-i Umûmî vasıtasıyla farklılıkları bir tarafa bırakıp Asya'ya anahtar vazifesi gören Osmanlı başkentini savunmaktı.

Teklifin Gasprinskiy'nin girişimine benzemesi çarpıcıydı. Gasprinskiy gibi ve benzer sebeplerden dolayı Ali Ağa dinî ve sosyal meseleleri vurgulamış ve kongre tasarısından partizan politikaları uzak tutmuştu. Gasprinskiy gibi kendi fikrini başka bir ülkede bir gazete çıkarmak vasıtasıyla duyurmaya çalışmıştı. Ali Ağa Mekke'de çıkan *Muzafferî*'nin kopyalarını, resmî sansürün ulaşmadığı Azerbaycan ve Gilân'a göndermişti. *Muzafferî*'nin bu sayısının Gilân'a ulaştığı bilinmektedir, zira Reşt'deki İngiliz muavin konsolosu bir kopyasını görmüştü.[43] Ancak bu noktada Ali Ağa'nın teşebbüsü fiilen gözden kaybolmuştur. Ali Ağa Mekke'de bir süre oyalandı. Mekke'de Mağribî Müslümanların Allah'a İran'ı Şah'dan kurtararak ülkeye hürriyet ve barış

---

yayınlamıştır. L. Bouvet, "Un Projet de Parlement musulman international", *Revue du monde musulman*, Cilt: VIII, No.: 3 (Mart 1909), ss. 321-322.

[43] *Revue du monde musulman*, Cilt: XI, No.: 6 (Haziran 1910), s. 336; Browne, s. 141. Şimdi Cambridge'de buluanan bu kopyayı E. G. Browne'a muhtemelen konsolos muavini Rabino temin etmiştir. Cambridge Üniversitesi Kütüphanesi'nde bulunan Rabino'nun Browne'a yazdığı mektuplara bakınız. Kayıt numarası: MS. 7604.

getirmesi için yalvarmalarına şahit olması onu çok duygulandırdı.[44] 1909 yazında, Tahran milliyetçilerin eline geçti, Şah kaçtı ve ikinci meşrutî dönem başladı. Ali Ağa Buşehr'e döndü ve bir kez daha *Muzafferî*'yi yayınlamaya başladı. 1911'in sonlarında meclisin kapanmasının ardından kendisine fazla tolerans gösterilmeyen Mirza Ali Ağa Buşehr Vâlisi'nin emriyle iki görevli tarafından hamamda yakalandı ve Osmanlı Irak'ına sürüldü. Yurda geri dönme teşebbüslerinin İngilizler tarafından engellendiği iddia edilen Mirza Ali Ağa ölünceye dek Kerbelâ'da yaşadı. Mekke'de Meclis-i Umûmî toplanması teklifi *Muzafferî*'nin müteakip sayılarından hiç birinde yer almadıysa da, muhtemelen Gasprinskiy'nin teşebbüsüne bir tepki olan 1908'deki bu teklifi Müslüman Kongresi fikrinin yayılmış olduğuna diğer bir delildir.

Gasprinskiy'nin teşşebbüsünün yarattığı etkinin ikinci örneği, Osmanlı Türk reformcuları ve Jön Türk aydınları arasında kongre fikrine artan ilgidir. 1908 meşrutiyet inkılâbını müteakip İstanbul basınından bir kesim Gasprinskiy'i teşebbüsünü Osmanlı başkentinde gerçekleştirmesi hususunda teşvik ettiler. Dünya Müslümanları Kongresi'ne yönelik bu Osmanlı ilgisi Gasprinskiy'nin plânının suya düşmesiyle sona ermedi ve 1911'de bu doğrultuda iki ayrı Türk teşebbüsü gerçekleşti.

Bu teşebbüslerden biri Mizancı Mehmed Murad'ın (1853-1912) bir eserinde belirdi. Kafkasyalı olan Murad, Gasprinskiy gibi eğitimini bir Rus gimnazyumunda tamamlamıştı.[45] O da Rousseau ve Montesquieu'dan alıntılar yapabiliyordu ve Gasprinskiy gibi liberal düşüncelere sahipti. Ancak bu iki şahsiyet arasında farklılıklar da mevcuttu. 1867'de Gasprinskiy Moskova'da genç bir Harb Okulu öğrencisiyken Osmanlı İmparatorluğu'na kaçmaya çalışmış, ancak Odesa'daki yetkililerce durdurularak geri gönderilmişti. Bütün Müslüman dünyasına ve özellikle de Osmanlı İmparatorluğu'na duyduğu ilgiye rağmen Gasprinskiy kalan ömrünü bir Rusya Müslümanı olarak geçirmiştir. Halbuki Murad Bey 1873'de Moskova'ya üniversiteye gönderildiği vakit kaçmayı başarmış ve İstanbul'a ulaşmıştı. Bundan sonra o da Kafkasya'dan göç eden diğerleri gibi Osmanlı İmparatorluğu'nu, anayurdu kabul etmişti. Bir Osmanlı olarak Avrupa ve Mısır'da Jön Türk cemiyetleri kurmuş ve

---

44 *Revue du monde musulman*, Cilt: VIII, No.: 5 (Mayıs 1909), s. 91.

45 Mehmed Murad hakkında: Fevziye Abdullah Tansel, "Mizancı Murad Bey", *Tarih Dergisi* (İstanbul), Cilt: II, Nos.: 3-4 (1950-1951), ss. 67-88; E. E. Ramsaur, *The Young Turks: Prelude to Revolution* (Princeton, 1957), ss. 27-28, 38-51; Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasî Fikirleri 1895-1908* (Ankara, 1964) ss. 49-92.

Abdülhamid'in mutlakiyet rejimine karşı yürütülen kampanyada yer almıştı. Mısır'da sürgündeyken çıkardığı gazetesi *Mizan*, Osmanlı İmparatorluğu içerisinde liberal politika kavramlarının yayılmasında önemli bir yayın organıydı. Mehmed Murad her ne kadar kullandığı usûller açısından tartışmalı da bulunsa ve Afganî gibi Abdülhamid tarafından kandırılarak İstanbul'a getirilmiş de olsa, onun 1908 inkılâbına yaptığı entellektüel katkı kaydadeğerdir.

Murad Bey ölümünden hemen önce 1911'de çıkardığı bir kitapta dokuz saygın Müslüman'ın Osmanlı Şeyhülislâmı'nın başkanlığında bir komite oluşturması fikrinden söz etti. Komite o zamanda Müslümanların büyük çoğunluğunun yaşadığı İngiliz, Fransız, Rus ve Felemenk hakimiyeti altındaki topraklardan delegeleri barındıracaktı ki bu delegeler ilgili Avrupalı güçler tarafından belirlenecekti. Bâb-i Âlî'den tamamiyle bağımsız olacak komite, şeriat doğrultusunda kesin hükümler verecekti. İslâm hukukuna dair meselelerin bağlayıcı hükümlere kavuşturulması sözü, daha önce Blunt, Kevâkibî, Reşid Rıza ve Gasprinskiy'nin eserlerinde de mevcuttu; ancak burada farklı olan, Padişah-Halife'nin yerine Osmanlı Şeyhülislamı'nın merkezî rolünün vurgulanmasıydı.[46] Ancak Murad Bey'in teklifi bununla da kalmıyordu. Teklife göre dokuz delegeden üçü halifenin seçilmesi ile görevlendirilecekti ki, bu prosedürde Avrupalı güçlerin özel imtiyazları olacaktı. İlk olarak Blunt ve Kevâkibî tarafından ortaya atılmış olan halifenin seçimle belirlenmesi fikrinde Mizancı Murad Bey tarafından yapılan bu değişiklik bütünüyle özgün mahiyetteydi.[47]

Jön Türkler arasında Dünya Müslümanları Kongresi fikrinin bir diğer tezahürü, iktidardaki İttihad ve Terakkî Komitesi'nin Eylül-Ekim 1911'de Selânik'de yapılan toplantısında alınan gizli bir kararla kayda geçti. Böylelikle, bu fikir ilk defa olarak her hangi bir siyâsî mülteci gazeteci tarafından ortaya atılmıyor, önemli bir siyâsî partinin kararları arasında yer alıyordu:

> Genel bir Kongre her yıl İstanbul'da toplanmalıdır; dünyadaki bütün Müslüman ülkelerden delegeler, İstanbul'da Nuruosmaniye'de

---

[46] Bu, Jön Türklerin takip ettiği politikanın bir yansımasıdır. Buna göre tayin edilmiş olan Şeyhülislâm Padişah-Halife'nin gelenekselleşmiş otoritesini dengelemek için kullanılmaktaydı. Bu politikaya bir Müslüman tarafından getirilen tenkit için: Henri Laoust, *Le califat dans la doctrine de Rashid Rida* (Beyrut, 1938), ss. 236-237.

[47] Mehmed Murad, *Tatlı Emeller Acı Hakikatler* (İstanbul, 1911), s. 19.

gerçekleşecek kongreye katılmaya davet edilmelidir. Bu kongrede dünyadaki Müslüman ahaliyi ilgilendiren meseleler tartışılmalı ve oylamaya sunulmalıdır.[48]

Bu düşüncelerin iktidardaki partinin en yüksek kurulunda ele alınması, Reşid Rıza'nın Osmanlı başkentindeki basının bu tarz tekliflerden tamamiyle yoksun olduğunu ifade ettiği on yıl önceki durumun değiştiğini göstermekteydi. Ancak karar gizli olduğudan, resmî kararlarla birlikte yayınlanmadı. İttihad ve Terakkî Komitesi'nin böyle bir kongreyi teşkîl etmek için çaba gösterdiğine dair bir delil de bulunmamaktadır. Bununla birlikte, fikrin ortaya atıldığı ortam göz önünde bulundurulursa Jön Türk rejiminin Padişah-Halife'yi Pan-İslâmist politikanın merkezi olmaktan çıkarmayı hedeflediği söylenebilir. İttihad ve Terakkî Komitesi'nin Dünya Müslümanlar Kongresi hususunda Halife'den yahut Hilâfet'den söz etmeyen kararının, Mizancı Murad Bey'in daha radikal teklifi ile ortak noktası, söz konusu Kongre'nin Müslüman birliğinin sembolik ve fonksiyonel bir aracı olarak görülmesiydi. Burada Hilâfet, ikinci derecede önem taşıyan, bağımlı bir kurum statüsüne indirilmişti.

Gasprinskiy'nin temel teşkil eden etkisinin izine üçüncü olarak Şeyh Abdülaziz Çâviş (1872-1929) tarafından 1913'de İstanbul'da yayınlanan bir teklifte rastlandı. Çâviş Müslüman bir gazeteci ve Osmanlı üstünlüğünü savunan bir eylemciydi. İskenderiye'de dünyaya gelen Çâviş, Akdeniz'in güney sahillerinden Hicaz'a kadar geniş ticarî bağlantıları olan bir Mağribî ailesinin çocuğuydu. Bu ailevî özellikleri onun Müslüman dünyası hakkında geniş bir vizyona sahip olmasını sağlamıştır. Kahire'de el-Ezher'de ve Dârülulûm'da geleneksel bir eğitim alan Şeyh Çâviş, bilâhare İngiltere'ye giderek orada sekiz yıl kadar kaldı. İngiltere'deyken bir öğretmen okulunda okudu, Oxford'da Arapça öğretti, İngiliz şarkiyatına merak sardı ve şarkiyatçı E. G. Browne ve D. S. Margoliouth ile tanıştı. Kendi anlattıklarına göre bu tecrübe, aynı şeyleri yaşamış olan Afganî'de olduğu gibi Çâviş'in de bir Müslüman müdafii ve polemikçi olarak kabiliyetlerini geliştirdi.

---

[48] "Secret Decisions of the Annual Congress of the Central Committee of Union and Progress", *Foreign Office*, FO371/1263, dosya: 51124. Bu metnin hemen hemen aynısı *The Times*'ın 27 Aralık 1911 tarihli sayısında yayınlanmıştır. Bahsi geçen fikir, kongrenin genel kararları içinde yer almaz. X, "Doctrines et programmes de partis politiques ottomans", *Revue du monde musulman*, No.: 22 (1913), ss. 152-158; Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasî Partiler, 1859-1952* (İstanbul, 1952), ss. 212-214.

1906'da Mısır'a dönüşünde Mısırlı milliyetçilerden Mustafa Kâmil Paşa ve Muhammed Ferid ile yakınlaştı. 1908'de Mustafa Kâmil'in ölümünün ardından Şeyh Çâviş, Muhammed Ferid tarafından milliyetçi Kahire gazetesi *el-Livâ*'nın editörlüğüne getirildi. Şeyh Çâviş artık yazılarında düzenli olarak Müslüman dayanışmasını ve Osmanlı üstünlüğüne bağlılığını dile getirmekteydi. Yazıları ve faaliyetleri onu sürekli olarak kovuşturmaya maruz bıraktığından, 1912'de Mısır'ı terk ederek İstanbul'a gitti. Burada *el-Hilâlü'l-Osmanî* adında Arapça bir gazete çıkarmaya başladı. Mısır hükûmeti komplo ithamlarıyla kendisinin aynı yıl Mısır'a iadesini başardıysa da, suçlamalardan beraat eden Çâviş İstanbul'a geri döndü. İstanbul'da belâgatli bir Lübnanlı Dürzî olan Şekib Arslan ile beraber Osmanlı hilafetinin Arap taraftarlarından oluşan küçük bir grup oluşturdu. Birinci Dünya Savaşı esnasında İstanbul ve Berlin'de faaliyet gösteren bu grup nihayetinde Arap isyanını doğuracak olan Türklerle Araplar arasındaki giderek artan anlaşmazlıktan etkilenmedi.[49]

Şeyh Çâviş'in İstanbul'daki neşriyatı arasında, Müslüman ittifakı için merkezinde İstanbul'da yapılacak bir kongre bulunan 12 maddelik bir program yer almaktaydı:

> Büyük ulemâdan bazılarının, kamuoyu liderleri ve ileri gelen şahsiyetlerle, içinde bulunulan Hicrî yılın sonundan evvel İstanbul yahut Mekke'de bir toplantının gerçekleştirilmesi maksadıyla irtibata geçmesi gereklidir. Usta yazar ve büyük reformcu İsmail Bey Gasprinskiy'nin, Osmanlı inkılâbından önce Kahire'de gerçekleştirmek istediği İslâm Kongresi için yaptığı çağrıyı tekrarlaması ne harika olurdu! Kongre yeri bu sefer, İslâm'ın hürriyet ve adalet bayrağının dalgalandığı İstanbul olmalıdır. Böylelikle, İslâm dünyasının dört bir köşesinden gelecek ulema grupları sosyal ve dinî hastalıklarımız hakkında tartışmak, şeriatımıza sızan hurafe ve batıl inançları gözler önüne sermek, her illeti tanımlamak ve muhtelif ülkelere yayılmaması için gereken tedaviyi tavsiye etmek, dine canlılığını ve gençliğini yeniden kazandırmak ve nâhak yere bizlerle alâkalı olduklarını iddia eden, ancak aslında en büyük düşmanlarımız olan ahlâksız şahısların ellerine vurmak amacıyla toplanabilir. Eminim ki bu önde gelen

[49] Şeyh Çâviş'in biyografisi için: Enver el-Cindî, *Abdülaziz Şâviş* (Kahire, 1965) ve Selim Abdünnebî Kuneybir, *Abdülaziz Şâviş 1872-1929* (Bingâzi, 1968).

ulemanın ve itibarlı şahsiyetlerin sözleri Müslümanlar tarafından ilgi, itaat ve saygı ile kabul edilecektir, zira onlar ilk imamların mirasçılarıdır. Böylece, kısa sürede mantığın batıl inancı yok ettiği ve gerçek dine giden yolun genişlediği görülecektir. Bu bize yeniden doğuş için teminat verecek ve bizleri İslâm'ın görkemli günlerine geri götürecektir.[50]

Dünya İslâm Kongresi'nin yanısıra, Şeyh Çâviş bir kaç yan kurumun da tesis edilmesini teklif etmekteydi. Bunlardan ilki eğitim alanındaydı. Bağdat'daki büyük Nizamiyye medresesi, İslâm'ın en ünlü ulemasından oluşacak bir komitenin editörlüğünde Arapça, Türkçe, Farsça ve Avrupa dillerinde bir dizi mecmualar çıkaracaktı. Bu itibarlı mecmualar politikadan kaçınacak ve yalnızca dinî, sosyal ve ekonomik meselelere değinecek, böylelikle de "batılı emperyalist hükûmetler" bu mecmuaların dağıtımını engellemeyecekti. Mecmuaların bütün masrafları Osmanlı Vakıflar İdaresi tarafından karşılanacaktı. Dinî rehberler ve misyoner vaizlerin yetiştirilmesi için bir akademi kurulacaktı. Burada pek çok Müslüman halkın farklı dilleri ve tarihlerinin yanısıra, kötü amaçlı bidatlarla mücadele usûlleri de öğretilecekti. İstanbul'da ise hür bir İslâm üniversitesi kurulacak ve buraya yurtdışındaki Osmanlı konsolosları tarafından kabile liderlerinin, ulemanın ve zengin şahsiyetlerin çocukları arasından seçilecek talebeler alınacaktı. Bu uygulama sadece talebeleri değil, onları ziyarete gelecek nüfuzlu babalarını da Hilâfet makamına bağlayacaktı. Osmanlı Dârülfünunu'nda, Aligar'da, Orenburg'da, Kazan'da, Kafkasya, Türkistan, Afganistan ve Çin'deki medreselerde diğer Avrupa dillerinin yerine veya bunlara ek olarak Arapça da öğretilecek, böylelikle Müslümanlar arasındaki iletişim Avrupaî olmayan bir vasıtayla temin edilecekti.

Şeyh Çâviş ardından, koordinasyon içinde çalışacak bir kaç ekonomik kuruluşun oluşturulması teklifinde bulunmaktaydı. Müslüman denizcilik ve ulaştırma şirketleri kurulacak ve Avrupa'dan ithal edilen mallar yerine Müslümanlar tarafından üretilen malların alımını destekleme amaçlı bir kampanya düzenlenecekti. Her Müslüman ülkede birbirleriyle koordinasyon içinde hareket eden komiteler oluşturulacak ve bunlar Müslüman halka adaletsiz davranışta bulunan ülkelere ait şirketleri boykot edecekti. Müslüman devletler arasında öğrenci, memur ve ulema değişimi

[50] Abdülaziz Çâviş, *El-Alemu'l-İslâmî*, Cilt: I (İstanbul, 1913), ss. 11-16.

desteklenecekti. Vakıflar İdaresi bünyesinde İstanbul'da bir İslâmî banka (*el-Masrafü'l-İslâmî*) kurulacak ve hissedarlar tarafından seçilen bir idare heyetinin yönetimi altında bir İslâmî kamu şirketi ihdâs edilecekti. Banka yalnızca donanma inşaatı gibi askerî ihtiyaçlar için Osmanlı Devleti'ne borç vermekle kalmayacak, Müslüman dünyasının her tarafında çeşitli ticarî ve sınâî teşebbüslere girişecekti. Nihayet, bütün bu projeleri desteklemek için hacdan yararlanılacaktı. En önemlisi hacıların Hilâfet makamında başarılan işleri görmeleri maksadıyla İstanbul'u da ziyaret etmeleri teşvik edilecekti. Şeyh Çâviş haccın rolünü ayrı bir makalede şöyle açıklıyordu:

> Müslümanlar birlik çağrısında bulunmaktan utanmamalıdırlar, zira bu inançlarının gerektirdiği en büyük vazifedir. Eğer Almanya ve İngiltere'nin Protestan Kilisesi'ne gösterdikleri hizmetlerden dolayı övünmeleri, Fransa ve İtalya'nın Katolik Kilisesi'ni hâmîleri olduklarını açıkça belirtmeleri ve Rusya'nın Doğu (Ortodoks) Kilisesi'nin lideri olduğunu iddia etmesi uygunsa, neden bizim hükûmetimiz bütün bu kiliselere müşâbih olan bir dinî kuruluşun liderliğini iddia etmekten kaçınsın? Eğer böyle bir birlik için çağrıda bulunursak ve bu inancı her zaman ve her yerde savunursak bizler fanatik mi oluruz? Biz de diğer milletler gibiyiz ve dinimizi öğretmek için çalışacak, kendimizi savunma hakkımız da ısrar edeceğiz. Eğer diğer devletler, gruplar ve halklar kongreler düzenleyip inançlarını yaymak ve öğretmek için gazeteler çıkarıyorsa o halde biz de bir genel İslâm kongresi gerçekleştirmeli -ki bununla hacdan bahsediyorum- ve bütün Müslüman dillerinde gazeteler yayınlamalıyız.[51]

Şeyh Çâviş, Gasprinskiy'nin teşebbüsü esnasında Mısır'da büyük bir gazetenin editörü olarak Gasprinskiy'nin kongre, maarif ve ekonomik canlanma vasıtasıyla gerçekleşecek reform temalarını özümsemişti. Bu hususta Şeyh Çâviş'in katkısı bir dizi güçlü yan kuruluşu tasarlamasıydı. Bu yan kuruluşlar meyanındaki çok dilde yayınlanan mecmua, yeni Müslüman üniversitesi ve İslâm bankası fikirleri müteakip Dünya Müslümanları Kongresi teşebbüslerinde büyük yer edineceklerdi. Çâviş'in görüşleri ve Kevâkibî ile Gasprinskiy'ninkiler arasındaki bir diğer fark da, bu yeni oluşumların yeni bir merkeze hizmet etmeyip, İstanbul'un konumunu

[51] Ibid., ss. 19-20.

güçlendirmesi ve Osmanlı üstünlüğünü pekiştirmesi hususundaki inatçı ısrarıydı. Onun bu tutumu, yakında savunulamaz hale gelecekti.

Plânını ileri götürmesi hususunda Şeyh Çâviş, Gasprinskiy'den biraz daha başarılı olmuştur. Şeyh Çâviş Osmanlı hazinesine kaynak sağlamak amacıyla İstanbul'daki muhtelif Müslüman mültecilerden oluşan bir cemiyet kurdu. 1914'de Medine'ye geçerek burada Osmanlı yetkililerinin de teşvikiyle yeni bir Müslüman üniversitesinin temellerini attı.[52] Ancak tasavvurundaki Dünya Müslümanları Kongresi gerçekleşmeyecekti. Çâviş savaş yıllarını Berlin ve İstanbul'da Osmanlı propagandası yaparak geçirdi. Osmanlı'nın yenilgisini müteakip önce Berlin'e ardından Anadolu'da Mustafa Kemal Paşa'nın yanına sığınmak zorunda kaldı. Daha sonra, Mısır'a geçti ve kariyerini kıskanç Vafdçı ataklarına maruz kaldığı bu ülkede sonlandırdı. 12 maddelik programın hayalî iyimserliği neticede boşa çıktıysa da, Dünya Müslümanları Kongresi fikrinin hızlanarak yayıldığına dair bir takım deliller mevcuttur.

Entellektüel çevreden kaynaklanan yenilikler çoğu zaman, bulundukları mekâna yabancı olan şahıslardan neşet etmişti. Bu ilk tekliflerin göze çarpan ortak özelliği, neredeyse tamamının ülkesi dışında seyahat eden birisinin veya bir siyâsî mültecinin fikirleri olmasıydı. Afganî, Şeyh er-Reis, Reşid Rıza, Gasprinskiy, Ali Ağa Şirâzî, Mehmed Murad, Abdülaziz Çâviş gibi şahısların her biri teklifini, eğitim aldığı yerden uzak başka bir yerde ve çoğu kez anlamadıkları bir dil konuşan ve kendi halklarından farklı siyâsî şartlarda yaşayan Müslümanlar arasında geliştirmiştir. Seyahatleri, mecburî olsun yahut gönüllü olsun, bu öncülerde Müslüman dünyasının büyüklüğüne dair kozmopolit bir anlayışı harekete geçirmiş, politik birliğin Müslüman dünyasında var olduğuna inandıkları potansiyel gücü açığa çıkaracağına dair bir kanaat uyandırmıştır.

Hitap etmeye çalıştıkları kitlenin kenarında durmaları ve fikirlerini dile getirebilecekleri ortak bir dil arayışlarıyla bu aydınlar kelimenin tam mânâsıyla ekzantriktiler. Baskı altındaki politik düzenler ve toplumlarda geleneksel düşünce hızlı değişim ve dış tazyiklerin getirdiği talepleri artık karşılamadığı zaman, marjinal fikirler daha geniş ilgi uyandırır. Savaşın yarattığı şaşkınlık ve Müslüman dünyasının bazı kesimlerinde siyasî ve dinî otoritenin 400 yıllık yapısının çökmesi, nihayet Müslüman kongresi fikrini politik söylemin tam merkezine oturtmuştu.

---

[52] Medine'de Dârülfünûn'un açılışını kendi eseri *es-Sîretu'z-Zâtiyye*'de tasvir eden Şekib Arslan, bu seyahatte Şeyh Çâviş'e eşlik etmiştir. Şekib Arslan, *es-Sîretu'z-Zâtiyye* (Beyrut, 1969), ss. 112-115.